

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ
КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

Кургаєва Стелла-Катерина Володимирівна

УДК 2-137-032.2: 316.722

**СЕМАНТИКА ВОДНОЇ СТИХІЇ В КУЛЬТІ
МАТЕРИНСЬКОГО БОЖЕСТВА**

Спеціальність 26.00.01 – теорія та історія культури
(напрямок – історичні науки)

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2019

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Роботу виконано на кафедрі гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв Міністерства культури України (м. Київ).

Науковий керівник: доктор історичних наук
Карпов Віктор Васильович,
завідувач кафедри мистецтвознавчої експертизи
Національної академії керівних кадрів культури
і мистецтв

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії наук
України, заслужений діяч науки і техніки
Дубровіна Любов Андріївна,
генеральний директор Національної бібліотеки
України імені В.І. Вернадського
Національної академії наук України

кандидат історичних наук
Татіївська Інса Петрівна,
заступник начальника відділу
з питань переміщення культурних цінностей
Міністерства культури України

Захист відбудеться 27 вересня 2019 р. о 15. 00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.850.01 у Національній академії керівних кадрів культури і мистецтв за адресою: 01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корпус 15, ауд. 201.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв за адресою: 01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корпус 11.

Автореферат розіслано 23 серпня 2019 р.

В.о. вченого секретаря
спеціалізованої вченої ради,
доктор культурології, професор

О. В. Овчарук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. З XIX століття, з часу виявлення жіночих скульптурних зображень епохи палеоліту й неоліту, відбувається вивчення їх семантики. Вчені дійшли висновку про те, що ці зображення являються матеріальними підтвердженнями існування поглядів у давньому суспільстві на місце людини у природних процесах. Таким чином встановлено існування стародавніх вірувань, які у науці прийнято називати культом Богині Матері, або Великої Богині, а скульптурні зображення підкреслюють материнський образ богині.

У процесі виявлення археологічних комплексів поставало питання вивчення його сутності, обрядовості й інтерпретації. У зв'язку з цим виникла потреба в комплексному вивченні витоків зародження уявлень про центральну фігуру вірувань давнього суспільства, їх поступового розвитку та видозміни.

Подібність іконографічного образу одночасно на віддалених між собою територіях архаїчного культу Богині Матері ставить завдання виявлення першопричини, яка спонукала стародавню людину 40–20 тисяч років тому виготовляти жіночу фігуру в образі матері всього людського суцього з обов'язковим іконографічним каноном у символізмі якого покладена сутність насичення, достатку та родючості.

У палеоліті ейдетичні уявлення про зародження людського життя поєднуються з глобальними силами природи й виявляються в образі божественної матері, яка вигодовує нове життя. Людина палеоліту могла сприймати ці процеси лише в межах своїх психічних можливостей, тому глобальні процеси природи вона уособлювала в доступних їй сприйняттю символах.

Символічне означення процесу передачі сили та життєвої енергії в палеоліті відбувалось через сакралізацію харчування, а в неоліті вже зображалось новим іконографічним каноном – грудного годування дитини, який є ключовим у розумінні пріоритету суспільного розвитку та становленні системи поглядів на створення світу.

Материнські божества асоціюються із джерелом життєдайної сили природи, що сприяє примноженню рослинного і тваринного світу, а також продовженню людського роду. Скульптурні образи локальних божеств свідчать про первісні уявлення людини стосовно зародження життя і єдність людини та природи. Вони надзвичайно різноманітні та наділені самотутніми, неповторними рисами.

В історії культури культ Великої Богині переважно вивчали у контексті визначення його місця в хронотопі історичного розвитку та зв'язку з різними формами культової діяльності. Опрацювання нових способів і методів дослідження давніх культів, вивчення значення материнства в культурі давніх цивілізацій, розкриття генези сакральної теми материнства і її уособлення з

водною стихією як глобальною силою природи на основі досягнутих теоретичних знань є актуальним для вироблення нового знання та розвитку науки.

З іншої точки зору, дослідження історії цивілізацій свідчать про сакральне значення води для первісної людини, яка обожнювала воду, глибоко розуміючи процеси, що забезпечують її існування. У теперішній час людство відчуває гострий дефіцит прісної води. Тому звернення до обраної тематики є на часі: дослідження сприятиме усвідомленню ролі водної стихії як першооснови існування людства, що у віруваннях давніх народів було складником культу материнського божества.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано згідно з планом науково-дослідної діяльності Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. Тема дисертації затверджена рішенням Вченої ради закладу вищої освіти (протокол засідання № 4 від 29 квітня 2016 р.), дослідження є частиною комплексної теми «Мистецтвознавчі та експертні дослідження національної культурної спадщини» (державний реєстраційний номер: 0118U001513) та «Актуальні проблеми культурології: теорія та історія культури» (державний реєстраційний номер 115U001572), у межах яких здобувачем вивчалися моделі духовної культури (прарелігійні культури) дописемних культур народів світу.

Формулювання наукового завдання дослідження. Розкрити особливості зародження символізму, пов'язаного із формуванням культу материнського божества в міфології давніх культур як першоджерела життя й уособлення природи, а саме водної стихії, дослідити комплекс атрибутів культу, схарактеризувати обряд материнства й інтерпретувати його семантичний зв'язок із природною силою водної стихії.

Мета і завдання дослідження. На основі вивчення генези культу материнського божества та його уявного поєднання із водною стихією в культурах давніх народів, у культурному середовищі індоєвропейського ареалу, визначити характерні риси та семантичне значення водної стихії у культурі материнського божества як суспільного явища.

Відповідно до мети дисертації визначено низку взаємопов'язаних наукових завдань:

- з'ясувати рівень науково-теоретичної розробки теми в історіографії, окреслити методологію дослідження;
- визначити релігійно-світоглядні основи формування культу материнського божества в культурах давніх народів і відтворити загальноісторичну картину його еволюції;
- дослідити іконографію материнського божества в ранніх осіло-землеробських культурах, визначити функції його основних атрибутів;
- розкрити семантичне значення водної стихії та її відображення в міфології матриархального культу;

– виявити закономірності й особливості трансформації культу в історії стародавніх культур;

– на підставі узагальнення історичного досвіду обґрунтувати наукові висновки й дати практичні рекомендації.

Об'єкт дослідження – феномен стародавніх політеїзмів, виявлений в архетипі стародавньої Матері-Богині, що існував в історії стародавніх культур у переході від політеїзмів до монотеїзмів з доісторичного часу.

Предмет дослідження – семантика водної стихії в образі материнського божества

Хронологічні межі дослідження охоплюють найбільш ранні свідчення духовної діяльності людства дописемного періоду, який починається верхнім палеолітом (до нього належать зафіксовані археологами ранні свідчення духовної культури: поховання, наскельні зображення, скульптура) і завершується часом заміщення культу материнського божества.

Географічні межі дослідження зумовлені його предметом та обмежуються історичною територією побутування материнського культу Великої Богині – Євразійським континентом, зокрема Україною, територією Близького Сходу, Центральної Азії та Індії.

Методи дослідження. У роботі використано міждисциплінарний підхід, що охоплює методи джерелознавства й історіографії, археології, лінгвістики, етнології, порівняльної релігії.

Методологічною основою дисертації є засади наукової об'єктивності й історизму, системності та комплексного вивчення проблеми. Для розв'язання поставлених завдань безпосередньо застосовано як загальнонаукові, так і методи спеціальних історичних дисциплін. Актуальне наукове завдання вирішено завдяки іконографічному методу, що дав змогу здійснити комплексне дослідження процесу становлення та розвитку культу, виявити його вплив на формування суспільних відносин протягом визначеного хронологічними межами дисертації періоду завдяки науковим експедиціям, виявленим артефактам і їх інтерпретації. За допомогою історико-логічного методу простежено історичні процеси послідовно та в тісному взаємозв'язку, встановлено закономірності, особливості й протиріччя. На основі лінгвістичного методу уточнено семантичне значення та походження назв, найменувань і термінів материнського культу. За допомогою системного підходу комплексно досліджено атрибути культу як одне ціле.

Для розв'язання поставлених завдань безпосередньо застосовано як загальнонаукові, так і методи спеціальних історичних дисциплін. До методів спеціальних історичних дисциплін залучено метод джерелознавчого аналізу та прийоми й засоби порівняльно-історичного методу. Метод порівняння й систематизації дав змогу узагальнити основні прояви культу та визначити їхні спільні та відмінні характеристики. Порівняльно-історичний метод застосовано на етапі порівняння культу материнського божества різних народів

індоєвропейського ареалу, визначення місця й ролі в ньому сил природи в образі водної стихії.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в постановці та розробці актуальної теми, яка не отримала всебічного й об'єктивного висвітлення в історіографії. Це перше комплексне дослідження феномену материнства в архетипі Матері-Богині в його порівнянні із силами природи, яке охоплює широке коло теоретичних аспектів. Унаслідок осмислення генези материнського культу, його атрибутивного комплексу та місця й значення в ньому концепту водної стихії отримано нові результати:

уперше:

– на широкому історичному матеріалі із застосуванням міждисциплінарного підходу комплексно досліджено феномен материнства в культурі Великої Богині;

– на основі аналізу значного масиву залучених до наукового обігу артефактів і переосмислення опублікованих джерел та наявної історичної літератури одержано нове цілісне знання про відображення сил природи в семантиці материнського божества;

– здійснено аналіз основ формування атрибутивного комплексу, виявлено їх значення;

– встановлено й обґрунтовано наукову періодизацію процесу побутування культу;

– відтворено об'єктивну картину процесу формування образу материнського божества і його відображення в концепті водної стихії, уведено до наукового обігу низку неопублікованих матеріалів;

одержали подальший розвиток:

критичний аналіз процесу побутування культу жіночого божества та феномену материнства в його поєднанні із силами природи в образі водної стихії; методологічні засади досліджень;

поглиблено:

розуміння невід'ємності материнського культу та його природних відповідників від загальноісторичних процесів і важливості феномену материнства у світосприйнятті та культурному розвитку людини й суспільства;

удосконалено: понятійний апарат дослідження.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали дисертації можуть бути застосовані при розробці освітніх програм і робочих навчальних програм навчальних дисциплін у галузі знань 02 Культура і мистецтво, 03 Гуманітарні науки.

Науково-теоретичне значення одержаних результатів дослідження зумовлене тим, що введений до наукового обігу конкретний історичний матеріал, викладений у логічній послідовності; зміст, теоретичні положення та висновки можуть використати при проведенні наукових досліджень і підготовці фундаментальних праць історики, археологи, культурологи та мистецтвознавці.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною кваліфікаційною науковою працею, у якій на основі міждисциплінарного осмислення історичних процесів, комплексного аналізу великого історіографічного та джерельного масивів розроблено й викладено авторські підходи, ідеї, концепції та висновки щодо означеної проблематики.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження апробовано на міжнародних і регіональних наукових конференціях, науково-практичних семінарах, зокрема на Міжнародних науково-практичних конференціях «Художня культура і мистецька освіта» (м. Київ, 20–21 листопада 2018 р.), «Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності» (м. Київ, 07–08 червня 2018 р.); (м. Київ, 06–07 червня 2017 р.), «Гуманітарні студії НАКККіМ» (м. Київ, 23 листопада 2017 р.).

Публікації. Теоретичні узагальнення та фактичний матеріал, які містяться в дисертації, викладено в 5 статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях, з яких 1 стаття опублікована у виданні, що включене до міжнародної наукометричної бази.

Структура дисертації. Дисертація побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається з анотації, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків і ілюстрацій (обсяг основної частини 191 сторінка, 1 лолаток на 19 аркушах, список використаних джерел та літератури включає 231 найменування, 60 іконографічних ілюстрацій, загальний обсяг дисертації 242 сторінки).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження; сформульовано мету і завдання; визначено об'єкт, предмет та методи дослідження; виявлено наукову новизну, теоретичне і практичне значення отриманих результатів; подано інформацію про апробацію, публікації, структуру й обсяг дисертації.

Перший розділ – «Материнське божество як предмет наукового дослідження» – містить аналіз розробки теми в науковій літературі та огляд джерельної бази.

Підрозділ 1.1 «Історіографічний огляд і джерелознавча база досліджень культу Великої Богині» розкриває ступінь студіювання материнського образу та семантику водної стихії у ньому. Виклад матеріалу побудовано за проблемно-хронологічним принципом. Аналіз наукового доробку щодо процесу формування, розвитку й інтерпретації концепту сакральності сил природи, а саме водної стихії в образі материнства в міфології давніх цивілізацій свідчить про наявність значної кількості комплексних напрацювань українських і зарубіжних авторів у розкритті сутності Великої Богині.

За методологічну основу дослідження проблеми архетипу та ейдетичної рецепції взята концепція К. Юнга, який вважав, що Велика Богиня Матір є

частиною «матерії архетипу», наявного в кожній людині, а також Е. Ноймана у визначенні значення сутності жіночого в історії людства, Р. С. Бріффо, який розглядав відносини матері й дитини та групову жіночу поведінку, побудовану на них, як підставу соціального життя, а тому й усієї людської культури, Й. Я. Бахофена, який стверджував, що жінки в доісторичних суспільствах, коли еґо-свідомість була не розвинена і все ще розчинена в природі і світі, правили як сімейні та соціальні інститути.

Культ Богині Матері з точки зору етнології, релігії та вірування, поняття жіночого в міфології в різні історичні періоди досліджували українські та зарубіжні вчені, зокрема, Ф. Акерман, С. Будін, Ф. Берует, Е. Буланда, Н. Б. Бурдо, М. Г. Воробйова, Е. Джеймс, В. М. Массон, Дж. Мелларт, Я. Прилуцький, Г. А. Пугаченкова.

Мистецтвознавчий аналіз проблеми відображення образу давньої людини провели такі дослідники, як З. А. Абрамова, Е. В. Антонова, В. К. Афанасьєва, С. М. Бібіков, Р. Вайт, К. Г. Девлет, Г. Дельпорте, Д. Дюпоі, П. П. Єфименко, В. Р. Кабо, В. В. Карпов, С. П. Стоян, А. Д. Столяр, Н. І. Сиротинська, А. К. Філіппов, А. Я. Шер, С. О. Яценко, А. Яффе. Розвідки порушували питання семантики первісного мистецтва, його значення в житті людини на ранній стадії розвитку людства та різних контекстів відображення материнського культу.

Проблеми відображення в материнському культурі семантики водної стихії, пов'язані із регіонами Сходу, Середньої Азії й Індії і їх багатоводними річками, були в полі наукового інтересу В. М. Басилова, Г. М. Бонгард-Левіна, Н. У. Брауна, С. Гордона, О. А. Гундогдієва, М. Дрездена, С. Н. Крамера, С. Г. Ленгдона, В. М. Массона, В. І. Саріаніді, Г. П. Снесарева, О. О. Сухаревої, В. Г. Єрміна, Г. Циммера, М. Бойс, Р. Гіршмана, М. Рікл, Г. Ломмеля та ін.

Образи локальних жіночих божеств надзвичайно різноманітні й наділені самобутніми, неповторними рисами. Ці особливості, як і ступінь розвитку культу жіночого божества, шляхи його еволюції, залежать від багатьох чинників: способу життя й типу господарювання, культурного розвитку, зовнішніх впливів, обумовлених взаємодією та інверсією культур, міграційними процесами, що супроводжуються культурною та релігійною асиміляцією.

Історіографія розкриває суть поставленої проблеми, генезис іконографії материнського божества в аспекті родючості, достатку та годування, а також його тісного взаємозв'язку із символізмом водної стихії індоєвропейських культур.

У підрозділі 1.2 «Теоретико-методологічні засади дослідження» викладено засади студіювання дослідної теми. Методологічною основою дисертації стали засади наукової об'єктивності й історизму, системності та комплексного вивчення проблеми. У процесі дослідження одним з найголовніших застосовано принцип історизму, що дало змогу простежити

виникнення, формування й розвиток процесів і подій у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей.

Для реалізації поставлених до розв'язання наукових завдань безпосередньо застосовано як загальнонаукові методи, так і методи спеціальних історичних дисциплін. Загальнонаукові методи становлять основу дослідження. Вибір дослідницьких стратегій вивчення культурних форм і процесів, пов'язаних із семантикою культу Великої Богині, продиктований потребою використання міждисциплінарного підходу до дослідження, який полягає у застосуванні наукового інструментарію археології, мистецтвознавства, філології, етнології, джерелознавства, історіографії, порівняльної релігії, використанні історичних методів, міфології та фольклору.

Комплексне застосування загальних і спеціальних методів та принципів дослідження в проблематиці культу материнського божества і його семантики сприяло розкриттю загальних напрямів і регіональних особливостей його розвитку в значенні водної стихії.

Другий розділ – «Формування образу материнського божества в стародавньому світі» – присвячено висвітленню основних чинників і обставин становлення та розвитку культу в стародавніх суспільствах.

Підрозділ 2.1 «Відображення теми материнства в культурах народів Євразії періоду палеоліту» розкриває іконографічний образ материнського культу та його семантичне значення.

Первісний світ був єдиним світом природи, тварин і людей. Синергія палеоліту формувала цінності, що відображали основні норми поведінки. В цих уявленнях на перший план виступив образ матері-годувальниці племені, який є початком абстрактного вираження ідеї матері-природи, яка живила та оберігала стародавню людину.

Важливим елементом розуміння сутності уявлень про відносини людини й природи є комплексний аналіз ототожнення сил природи із суспільними процесами, що засвідчує вагоме значення матері. У дописемний період історії цей образ відображений у пам'ятках культури та мистецтва. З їх допомогою розкривається сутність первісних уявлень і вірувань про світоутворення.

Предмети матеріальної культури допомагають відтворити культурний простір, у якому перебувала первісна людина: природні умови, рівень розвитку побуту, техніку обробки знарядь праці. Для повної ж реконструкції системи її культурних уявлень потрібно зрозуміти, як вона поводитися в цьому просторі, що думала та відчувала. У цьому контексті надзвичайно цінними є самі предмети мистецтва, особливо ті, які містять впізнавані зображення людини, тварини або фантастичної істоти. Подібні об'єкти демонструють нам світосприйняття палеолітичної людини.

У підрозділі 2.2 «Ідея джерела життя в іконографії материнського божества ранніх культур Європи» викладено формування первісного

світогляду на основі щоденних спостережень землероба за зростанням рослин, що було зумовлено корисними властивостями води, які пізніше перейшли до образу богині в людській формі.

В іконографії ранніх культур безпосередньо відображені погляди первісної людини, основою яких є культурно-господарські відносини. Аналіз іконографії материнського божества епохи неоліту в ранніх культурах Європи засвідчив, що зображення жіночих божеств переважали на великій території й уособлювали ідею родючості, достатку та насичення, яка була притаманна як давнім мисливцям і рибалкам, так скотарям і землеробам.

Виявлено, що переважання культу Матері-Богині характерне для ранньоземлеробських суспільств, які потребували водного зрошування полів, важливим критерієм розселення яких була місцевість уздовж водних ресурсів, де живився вологою ґрунт, даючи найбільшу кількість урожаю.

У підрозділі 2.3 «*Особливості культу материнського божества у неолітичних культурах Сходу*» представлено дослідження генези іконографії материнського божества Стародавнього Сходу, Індії, Середньої та Малої Азії на основі великого пласту археологічного матеріалу, що свідчить про універсальний характер поглядів людини, у яких поєднується концепт материнства й природи в образі божественної годувальниці. Це дало змогу розкрити особливості уявлень про становлення та розвиток материнського божества, виражених у духовних пам'ятках давніх суспільств.

Третій розділ – «Семантика водної стихії в релігійно-міфологічній концепції материнського божества» – обґрунтовує культуротворчу роль семантики водної стихії у культурі материнського божества в сучасній історичній парадигмі,

У підрозділі 3.1 «*Відображення водної стихії у культурі материнського божества народів Середньої Азії та Іранського нагір'я*» подано детальний аналіз іконографії материнського божества ранніх культур Середньої Азії й Іранського нагір'я. Доведено, що материнське божество було пов'язане із символізмом харчування, достатку та родючості, а також з водною стихією. У сукупності їх значення формують релігійно-міфологічну концепцію подачі вологи, необхідної для життєдіяльності людей. Особливий розвиток ця концепція отримала в землеробських суспільствах, у яких потреба зволоження ґрунтів була запорукою отримання врожаю, і, як наслідок, сталого розвитку.

У підрозділі 3.2 «*Семантика родючості у міфології материнського божества Стародавньої Індії*» проаналізовано процес формування образу жіночого божества. Цей процес ґрунтувався на сакралізації природи, яка була властива ведійському світогляду. Він прийшов на зміну первісним віруванням, в основі яких лежали міфологічні та релігійні уявлення доіндоєвропейських племен більш раннього часу. В III тисячолітті до н.е. утверджується концепція материнства, пов'язана із культом родючості у символічному значенні достатку.

Підрозділ 3.3 “Образ покровительки водної стихії у культурі материнського божества Древнього Сходу” розкриває становлення та розвиток образу материнського божества Стародавнього Сходу. Цей образ найбільш широко був розвинений у неоліті з утвердженим канонем, у якому материнські груди й дитина вказували на функції божественної годувальниці. Такий образ уособлював не тільки достаток і родючість, що живить, немов мати, але і, на наш погляд, водні ресурси, від яких залежало життя людини. У процесі розвитку суспільства релігійні уявлення змінювалися та відбувалося заміщення матріархального божества патріархальними. На початковому етапі патріархальні божества інтерпретували концепти старої системи вірувань, заснованої на процесах природи, в образі яких не тільки залишалися важливі функції живильника й управителя водами, але й часом зберігався головний символ – материнські груди, що вказує на їх важливе значення в культових поглядах Стародавнього світу.

ВИСНОВКИ

У дисертації проведено комплексне історико-культурне дослідження процесу формування культу материнського божества в стародавніх суспільствах і визначено семантичну роль водної стихії в матріархальному культурі. Вивчення окресленої проблеми дало змогу сформулювати низку ґрунтовних положень і висновків.

1. На основі здійсненого аналізу рівня науково-теоретичної розробки теми у вітчизняній і зарубіжній історіографії доведено, що досліджувана проблематика культу материнського божества і його зв'язок із семантикою водної стихії як джерела життя не набула комплексного й узагальненого висвітлення в науковій літературі. Студіювати питання ролі й місця жінки в первісному суспільстві науковці розпочали з кінця ХІХ століття й активно продовжили у ХХ столітті. Проте їх дослідження здебільшого ґрунтувалися на феміністичних теоріях або методах археології. Значення материнства в божественному культурі джерела життя не ставали предметом окремих наукових студій.

Джерельна база дослідження включає речові та зображальні матеріали. Для їх вивчення було здійснено натурні обстеження в провідних музеях країн Європи й України, а також здійснено наукову експедицію до Індонезії. Вивчення й осмислення значного масиву джерел дало змогу досягти об'єктивності й неупередженості у висвітленні особливостей культу материнського божества та семантики водної стихії, увести до наукового обігу значну кількість маловідомих джерел.

Визначена методологія дослідження, що полягає у використанні міждисциплінарного підходу із залученням методів історіографії, джерелознавства, археології, лінгвістики, етнології і порівняльної релігії дозволила вирішити поставлене наукове завдання.

2. У результаті аналізу релігійно-світоглядних основ формування культу материнського божества в культурах давніх народів було відтворено загальноісторичну його еволюцію та встановлено періодизацію. Витоки феномену обожнювання материнського образу відносять до періоду верхнього палеоліту. Упродовж тисячоліть цей культ розвивався в культурах різних народів як загальнолюдський архетип джерела життя. Культ материнства формувалася з інстинктивних потреб людини вгамовувати голод, символом насичення якого з народження людини були груди матері. Мати та жінка були джерелом життя й осередком живлення, що вгамовували головний інстинкт людини – голод. Встановлено, що розвиток материнського образу та уявлень про джерело життя залежав від зміни способу господарювання. Перехід до осілого способу життя та господарського виробництва (VII тис. до н.е.) зумовив формування культу жіночого божества. В епоху енеоліту ця традиція продовжує розвиватися й досягає вершини в епоху ранньої бронзи (V – середина II тис. до н.е.). Розвиток культури сприяв розширенню пантеону жіночих божеств, а трансгресія цінностей призвела до появи божества чоловічої статі. З другої половини II тисячоліття, у період пізньої бронзи, відбувається заміна релігійних і світоглядних уявлень, з'являються змішані жіночо-чоловічі культу та гібридні культури, у яких жіночий образ поступово замінює чоловічий. У VIII столітті як державоутворювальні утвердилися такі релігії, як: іслам, християнство, іудаїзм. Архаїчний культ материнського божества хоча й трансформувалася під впливом інших релігій, проте продовжує відігравати значну роль у багатьох культурах і релігійно-культових комплексах.

3. На основі іконографічного аналізу окресленої тематики виявлено, що образ материнського божества зображували цілісно або частково, особливо груди, а також абстрактно (образ повногрудої богині замінювали чашоподібними та V-подібними знаками, меандровими візерунками й «макаронами», які пов'язують з водною стихією). Дослідження археологічних матеріалів дало змогу встановити нерозривний зв'язок культу материнського божества з водною стихією, а саме шануванням водних джерел, що безпосередньо впливають на родючість.

Таким чином, основу концепту божественної годувальниці в палеолітичному мистецтві становить ідея джерела життя, утіленого в образі грудей Богині Матері. І в палеоліті, і в неоліті акцент робили на грудях як на джерелі живлення. У період неоліту й бронзи образ богині-годувальниці пов'язаний з міфологічними уявленнями стародавніх землеробів, і частково й скотарів, про світоустрій і їх місце в ньому, а також першооснову життя всього живого на землі.

Для іконографії материнського божества Сходу характерний канон «голих богинь», руки яких підтримують груди, пропонуючи харчування. Він проходить через усю історію стародавніх східних цивілізацій. А поява та поширення нового іконографічного канону – материнського божества з

дитиною на руках – відображає концепт родючості й водної стихії, який найбільш повно втілений в образі божественної годувальниці.

4. У результаті системного аналізу історичного досвіду побутування материнського культу та відображення водної стихії в міфології матріархального культу доведено, що його основу становлять дві першопричини: перша – людський інстинкт спраги та голоду, друга – вода як джерело живлення всього живого. Останній чинник вплинув на формування образу матері-годувальниці й сакралізації водних джерел. Водне джерело в його сакральному значенні є продуктом людської психічної діяльності. Звідси походить взаємозв'язок культу материнського божества та водних культів, що зумовило формування відповідних обрядів і ритуалів, молитовних гімнів, священних напоїв, процесів вступу в релігію тощо.

Водні ресурси природи сприяли формуванню осілого способу життя первісної людини, з основними стоянками біля води. Також вони стали причиною величезного неолітичного стрибка та прогресу в землеробстві, підвищення врожайності та кількості продуктів харчування, що вивело суспільство на новий рівень розвитку. Таким чином сформувався інститут влади на чолі з божественною матір'ю, який пізніше замінили патріархальні войовничі боги, часом зі збереженням колишніх матріархальних атрибутів і функцій.

5. Порівняльний аналіз елементів культу жіночого божества в культурах Середньої Азії й Іранського нагір'я, Давньої Індії та Давнього Сходу свідчить про однакові уявлення щодо жіночого божества і його функцій. Така закономірність підтверджує запропоновану дисертанткою гіпотезу про універсальність цього явища в культурі. Материнські божества об'єднує те, що всі вони із самого початку є уособленням природи й асоціюються із джерелом життєдайної сили, що сприяє примноженню рослинного і тваринного світу, продовженню людського роду. Водночас образи глокальних і локальних божеств надзвичайно різноманітні та наділені властивими тільки їм рисами. У ході дослідження доведено, що регіональні особливості, як і ступінь розвитку культу материнського божества, шляхи його еволюції залежать від способу організації суспільного життя та господарювання, зовнішніх впливів, інверсії та взаємодії культур, міграційних процесів, що супроводжуються культурною та релігійною асиміляцією.

6. Визначено, що науково-теоретичне та практичне значення дисертації полягає в уведенні до наукового обігу конкретного історичного матеріалу, викладеного в логічній послідовності. Зміст, теоретичні положення та висновки можуть бути використані науковцями при підготовці навчальних курсів з історії культури, у фундаментальних наукових працях культурологічного та мистецтвознавчого спрямувань.

7. Загалом за результатами наукового осмислення процесу формування культу материнського божества в стародавніх суспільствах і семантичного

значення водної стихії в матриархальному культі зроблено узагальнений висновок, що без систематизованих знань про становлення материнського культу, місця та ролі матері в стародавніх суспільствах вкрай складно усвідомити закономірності й особливості розвитку культури та духовної сфери. Саме в цьому полягає важливість результатів дослідження, що дають змогу відтворити історичний процес формування культу материнського божества, сформуванню всебічне уявлення про його регіональні особливості, уточнити ряд усталених понять та опрацювати сучасну наукову термінологію.

8. Окреслено подальші перспективи вивчення проблеми, які базуються на більш широкому використанні матеріалу, уведенні до наукового обігу нових видів джерел, збільшенні предметів та об'єктів дослідження, проведенні як локальних, так і комплексних досліджень, зокрема, з історії Трипільської культури. Завданням подальшої діяльності повинно стати нарощування фактичного матеріалу, створення не тільки реконструктивної картини історії, а й теоретичного дослідження, у якому необхідно вказати на типи, етапи та форми різноманітних проявів материнського культу та впливу на духовну сферу суспільства.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що розкривають основні наукові результати дисертації

*Статті у наукових виданнях, затверджених МОН України
як фахові за напрямом “історичні науки”*

1. Кургаєва С.-К. В. Культ материнського божества в неолітичних культурах Сходу // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія. Політологія, 2019. № 16. С. 8–13.

2. Кургаєва С.-К. В. Міфологія материнського божества ранніх культур Середньої Азії та його взаємозв'язок з культом води // Гілея: науковий вісник, 2019. № 143. С. 71–75.

3. Кургаєва С.-К. В. Семантика культу материнського божества Стародавньої Індії // Питання історії і науки: збірник наукових праць Центру пам'яткознавства Національної академії наук України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 2019. № 2. С. 74–80.

4. Кургаєва С.-К. В. Натурні дослідження сакральності материнства в культурі народності Ліо// Праці Центру пам'яткознавства: збірник наукових праць, 2019. Вип. 35. С. 166–174.

Статті в наукових фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз

1. Кургаєва С-К. В. Відображення теми материнства в іконографії епохи палеоліту // Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2019. № 23. С. 18–23.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Рог в матеріальній культурі, релігії і быті. Проблематика сакральної інтерпретації артефакта // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 06-07 червня 2017 р. К.: НАКККіМ, Асоціація реставраторів України, Видавець Олег Філюк, 2017. С. 141–144.

2. Ріг як атрибут лактації // Гуманітарні студії Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, Київ, 23 листопада 2017 р. К.: НАКККіМ, 2017. С. 1–8.

3. Идеогаммы женской груди в иероглифическом письме древних цивилизаций // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 06-07 червня 2018 р. К.: НАКККіМ, Асоціація реставраторів України, Мілленіум, 2018. С. 137-147.

АНОТАЦІЯ

Кургаєва С-К. В. Семантика водної стихії в культурі материнського божества. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 26.00.01 «Теорія та історія культури» за напрямом – історичні науки. – Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Міністерство культури України. – Київ, 2019.

Дисертація є дослідженням семантичного значення водної стихії в комплексі атрибутів культури материнського божества давніх цивілізацій.

У роботі розкрито специфіку зародження культу Великої Богині від періоду палеоліту (40–30 тисяч років тому) і його історичний розвиток до появи патріархальної форми організації суспільства у ранній залізний вік (IV ст. н.е.). З'ясовано, що культ Великої Богині є об'єктом дослідження у вітчизняній і зарубіжній історичній науці. Проте це історичне явище в культурі досліджували здебільшого в окремих аспектах і не виокремлювали міфологію

та духовний зміст материнства, а також пов'язане з ним семантичне значення водної стихії. У працях учених були порушені проблеми становлення й розвитку культу Великої Богині; його побутування в різних культурах Стародавнього світу; прояви та його значення для суспільства; розвиток і поширення культу в інших культурах; проблеми теорії та методики його дослідження. Встановлено, що в сучасній історичній науці відсутнє комплексне дослідження феномену материнства та водної стихії в культурі Великої Богині давніх цивілізацій.

Міждисциплінарне дослідження присвячене вивченню семантики водної стихії в культурі материнського божества стародавніх вірувань. Поява поглядів на природу в материнському аспекті обумовлене обставинами розвитку самої людини та людства загалом: навколишнє середовище диктувало умови формування первісного світогляду, а людина не була відокремлена від довкілля й була його невід'ємним складником.

Досліджено культ Великої Богині у віруваннях і міфології давніх цивілізацій, зокрема Давньої Європи, Сходу, Малої Азії, античної цивілізації, ранніх слов'ян, Стародавньої Індії. Складники культу Великої Богині взаємодіють, взаємодоповнюють один одного й постійно перебувають у численних системних і позасистемних зв'язках, що забезпечувало функціонування та розвиток давнього суспільства. Розроблено контент материнства та водної стихії як архаїчного символу джерела життя в культурі материнського божества.

На основі вивчення археологічних, історичних, культурологічних джерельних матеріалів розкрито передумови виникнення культу Великої Богині, до яких належать основи суспільної організації людей у тісному взаємозв'язку з природним середовищем і формування свідомості, яка постає основою зародження уявлень про побудову світу та міфології.

Аналіз іконографії жіночої фігури дав змогу виявити, що походження та поширення материнського культу супроводжується виникненням «жіночого божества» в доісторичній і ранній історичній Анатолії. Низка досліджених іконографій анатолійських жіночих фігур, починаючи з донеоліту й до середини неоліту, свідчить про наявність культу Великої Богині. Анатолія схильна до релігійної коалесценції й модифікує свою ідентичність до культурного плюралізму протягом усього періоду бронзи, а згодом формує синкретизм елліністичних богинь. Звідти еволюційним шляхом відбулося проникнення культу Великої Богині з території Малої Азії до Греції та Риму, Месопотамії, Єгипту, Центральної Азії та поклоніння їй в усьому Стародавньому світі. З'ясовано, що культ Великої Богині був спільною ознакою для матриархальних суспільств.

Богиня проявляє себе як символ земного й космічного джерела Всесвіту. Архетипічний образ Великої Богині-Матері виражений у ритуалах, обрядах, мистецтві, міфології. Архетип матері живе в уяві кожної людини і є символом

захисту, родючості та відродження. Люди здавна усвідомлювали важливе значення води для забезпечення стабільного життя суспільства, тому річки ототожнювали із жіночим началом, а в Індії їх називали матерями.

На основі аналізу історіографії виявлено й узагальнено провідні тенденції формування в давніх суспільствах релігійних поглядів. З'ясовано, що цей процес не був примітивним і мав чітко визначений об'єкт поклоніння, а саме – джерело живлення, завдяки якому відбувалося соціально-економічне піднесення суспільства.

Визначено особливості становлення образу материнства Великої Богині на основі порівняльного аналізу міфології індоєвропейського ареалу. Природною здатністю жінки є напувати немовля материнським молоком, і в семантичному значенні цей образ постає як джерело життя. У природних умовах вода живить все живе і тому постає як джерело життя для всього суцього на землі. Асоціативне зіставлення цих двох природних образів призвело до синергії семантики водної стихії із міфологією материнського божества.

Проаналізовано головні чинники формування культу материнського божества на основі земних природних процесів, які людська свідомість наділяла зрозумілим для неї символізмом. Зокрема, угамування голоду символізувало напування материнським молоком подібно до того, як природа насичується вологою, – це й стало основою світорозуміння.

Материнство та водну стихію можна трактувати як культурний феномен давніх суспільств. У такому значенні ця проблематика ще не ставала предметом наукового пошуку, і це відкриває нові можливості для дослідження.

Зміни, що відбулися в соціально-економічному розвитку давніх суспільств, обумовили переорієнтацію культових обрядів з матрилінійного землеробського способу життя на патріархальне скотарське, а пізніше – воїнських культів із патріархальним божеством. Таким чином, на зміну водним обрядам матрилінійного суспільства прийшли обряди, пов'язані з вогнем, що характеризують патріархальне суспільство.

Вибір дослідницьких стратегій вивчення культурних форм і процесів, пов'язаних із семантикою материнства та водної стихії, її значенням у міфології давніх цивілізацій періоду патріархальних божеств дав змогу з'ясувати, що в іконографії грецького Зевса, римського Юпітера, єгипетських богів Хамі, Нілу та в словесній формі в іудейського бога Ель-Шаддай, який пізніше прийняв форму Єгови, є риси жіночої іпостасі Богині Матері. Відзначено, що функція материнства залишалася в образі чоловічого бога ще тривалий час.

У науці вивчення культу Великої Богині переважно було зосереджено на визначенні її місця в хронотопі історичного розвитку та з'ясуванні зв'язків з різними формами культової діяльності. Опрацювання нових способів розуміння культової активності, вивчення значення материнства в культурі давніх цивілізацій, розкриття генези сакральної теми материнства і її уособлення з

водною стихією як глобальної сили природи на основі досягнутих теоретичних знань сприятиме виробленню нового знання та розвитку науки.

Ключові слова: міфологія, культ материнського божества, культ Великої Богині, Богиня Матір, материнство, водна стихія, палеоліт, неоліт, антична культура, трипільська цивілізація, історико-культурні умови, еволюція, атрибут, сакральний світ, давні цивілізації.

SUMMARY

Kurgaieva S.-K. V. Semantic of water element in the cult of the maternal deity. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

The dissertation for obtaining a scientific degree of the candidate of historical sciences in the specialty 26.00.01 "Theory and History of Culture" in the direction - historical sciences. – National Academy of Cultural and Arts Leaders, Ministry of Culture of Ukraine. – Kyiv, 2019.

The thesis is a study of the semantic value of the water element in the complex of attributes of the cult of the maternal deity of ancient civilizations.

The work reveals the specifics of the birth of the cult of the Great Goddess from the Paleolithic period (40–30 thousand years ago) and its historical development until the appearance of the patriarchal form of organization of society in the early Iron Age (IV century AD). It was found out that the cult of the Great Goddess has already acted and remains the object of research in domestic and foreign historical science. However, this historical cultural phenomenon was studied mainly in some aspects and did not distinguish the complex of attributes of the cult, and especially the mythology and spiritual content of motherhood, and the semantic significance of the water element associated with it. In the writings of the scientists there were raised problems of the formation and development of the cult of the Great Goddess; his existence in different cultures of the ancient world; manifestations and its significance for society; the development and spread of worship in other cultures; Problems of the theory and methods of its research. It is established that in modern historical science there is no comprehensive study of the phenomenon of motherhood and water element in the cult of the Great Goddess of ancient civilizations.

This interdisciplinary study is devoted to the study of the semantics of the water element in the cult of the maternal deity of ancient beliefs. The appearance of views on nature in the maternal aspect is due to the circumstances of the development of the man himself and mankind as a whole. This is due to the fact that the environment dictated the conditions for the formation of the original worldview, and man was not separated from nature and was an integral part of it.

The cult of the Great Goddess in the beliefs and mythology of ancient civilizations, in particular, Ancient Europe, the East, Asia Minor, ancient civilization, beliefs of the early Slavs, was investigated. The components of the cult of the Great

Goddess interact, complement each other and are constantly in numerous systemic and extra-system bonds, ensuring the functioning and development of ancient society. The content of motherhood and water element is developed as an archaic symbol of the source of life in the cult of the maternal deity.

Based on the study and analysis of archaeological, historical and cultural sources of material sources, the epistemology and preconditions for the emergence of the cult of the Great Goddess, which include the foundations of the social organization of people, are closely related to the natural environment, the formation of consciousness that forms the basis of the birth of diverse ideas about the construction of the world and ideological ideas.

An analysis of the iconography of a female figure has revealed that the origin and distribution of maternal worship is accompanied by the emergence of a "female deity" in prehistoric and early historical Anatolia. A number of investigated iconographies of Anatolian female figures, beginning with the pre-Neolithic and the middle of the Neolithic, testify to the presence of the cult of the Great Goddess. Anatolia is prone to religious coalescence and modifies its identity to cultural pluralism throughout the period of bronze, and subsequently forms the syncretism of Hellenistic goddesses. From there, through the evolutionary path, the cult of the Great Goddess penetrated from the territory of Asia Minor to Greece and Rome, Mesopotamia, Egypt, Central Asia, and worshiped it throughout the ancient world. It was found that the cult of the Great Goddess was a common feature for matriarchal societies.

The goddess manifests itself as a symbol of the cosmic and cosmic source of the universe. The archetypal image of the Great Mother Goddess is expressed in rituals, ceremonies, art, and mythology. An archetypal mother lives in every human psyche and is a symbol of protection, fertility and revival.

On the basis of historiography analysis, the leading tendencies of formation of religious views in ancient societies were revealed and generalized. It was found that this process was not primitive and occurred with a clear definition of the object of worship, namely, the source of power, due to which the socio-economic uplift of society took place.

The features of formation of the image of the mother of the Great Goddess on the basis of comparative analysis of the mythology of the Indo-European range are determined. The natural ability of a woman is to infect the infant with the mother's milk and in the semantic sense, this image acts as a source of life. In natural conditions, water feeds everything alive and also acts as a source of life for all things on earth. The associative comparison of these two natural images led to the synergy of the semantics of the water element with the mythology of the maternal deity.

The main factors of the formation of belief in the cult of the maternal deity are shown on the basis of terrestrial natural processes, which were embodied in the psychic framework of human consciousness understandable to him by symbolism, including the hunger quench, which is manifested in the symbolism of drinking of

mother's milk, which is equivalent to the saturation of nature with moisture, which formed the basis of world-understanding. Motherhood and the water element can be considered as a cultural phenomenon of ancient societies. In this sense, this problem has not yet become the subject of independent scientific research, and this opens up new opportunities for scientific research. Changes in relations in the socio-economic development of ancient societies have led reorientation of ritual ceremonies from the matrilineal agricultural way of life on the patriarchal cattle breeding, and later - military cults with the patriarchal deity. Thus, the rite of fire related to the patriarchal society came to replace the water rites of the matrilineal society. The choice of research strategies for the study of cultural forms and processes associated with the semantics of motherhood and water, its significance in the mythology of ancient civilizations of the period of patriarchal deities made it possible to find out that in the iconography of the Greek Zeus, the Roman Jupiter, the Egyptian gods of the Hapus, the Nile, and verbally in the Jewish god El Shaddai, who later took the form of Jehovah, there are features of the female hypostasis of the Goddess of Mother. It is noted that the function of motherhood remained in the image of a male god for a long time. In historical science, the study of the cult of the great goddess was mainly focused on determining its place in the chronotop of historical development and clarifying the relationship with various forms of religious activity. The development of new ways of understanding the cult activity, the study of the importance of motherhood in the culture of ancient civilizations, the disclosure of the genesis of the sacred theme of motherhood and its personification with the water element, as the global force of nature on the basis of the achieved theoretical knowledge, is considered relevant to the development of new knowledge and development of science.

Key words: mythology, cult of the maternal deity, cult of the Great Goddess, Goddess Mother, motherhood, water element, Paleolithic, Neolithic, ancient culture, Tripolian civilization, historical and cultural conditions, evolution, attribute, sacred world, ancient civilizations.

Підп. до друку 23.08.2019. Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір др. апарат.
Друк офсетний. Обл.-видав. арк. 0,9. Зам. 249. Тираж 100.

Видавець і виготовлювач
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв
01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 3953 від 12.01.2011.